

BEBESI GYÖRGY – LENGYEL GÁBOR

A gorbacsovi külpolitika és a Szovjet Birodalom elvesztése

Gorbachev's Foreign Policy and the Loss of the Soviet Empire

When Mikhail Gorbachev was nominated for the leader of the Soviet Union in March 1985, when the economic, political and social crises of the socialist system had been already inevitable. But even the experts of the Eastern Block would not have thought that within a few years one of the superpowers of the bipolar world order ceased to exist of itself. Mainly based on documents this study intends to describe the most important factors which conducted the collapse of the Soviet Union. The aim of this paper is to analyse the evolution of the foreign and the security policy thinking of Gorbachev and his colleagues in the second half of the 1980's. We would like to make the case for the fundamental changes in the empirical stance were the main reason which led to the collapse of the Soviet Union.

Az évszázadokon átívelő orosz vezetésű birodalmi törekvéseket megvizsgálva, a Szovjetuniót valamiféle csúcspontként, kiteljesedésként értékelhetjük, amely a 20. század második felében érte el legnagyobb területi kiterjedését. Ráadásul a második világháborút követően az óriási földrajzi terület jelentős világpolitikai szereppel is kiegészült, hiszen a Szovjetunió a bipoláris világrend egyik központjává, „hadviselő felévé” vált. Egészen az 1980-as évek második feléig úgy tűnt, hogy a közeljövőben nem következik be olyan változás, ami a szovjet államban, és a négy évtizede fennálló kétpólusú nemzetközi rendszerben alapvető átalakulásokat indukálna.

A Szovjetunió felbomlásának folyamatát a hazai és a nemzetközi szakirodalom részletesen, több megközelítésben is vizsgálta az elmúlt közel három évtizedben. Az okok és következmények feltárása, bemutatása sok történész és politológus elsőszámú kutatási területévé vált ebben az időszakban. A szovjet rendszer, illetve

birodalom összeomlása jól ismert, köztörténeti tekintetben alaposan körbejárt terület, amelynek leíró jellegű bemutatását a hazai és nemzetközi történetírás a lehető legteljesebb mértékben elvégezte. Jelen tanulmányunkkal inkább arra vállalkozunk, hogy az elérhető források és a szakirodalom segítségével néhány olyan folyamatra mutassunk rá, amelyek a Szovjetunió belül, valamint a nemzetközi rendszerben zajlottak, és kiemelkedő jelentőségük volt a birodalom széthullásában, ezzel pedig a bipoláris világrend megszűnésében.

Ma már látjuk, hogy a szovjet típusú államszocialista berendezkedés, a szovjet birodalom fenntartásának válságjelei sokkal korábban jelentkeztek, mint ahogy Mihail Gorbacsov 1985 márciusában elfoglalta volna a főtitkári pozíciót. A történeti irodalomban azonban elfogadott nézet, hogy – egyéb tényezők mellett – az új vezető személyes elképzelései, hozzáállása, újjító törekvései nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a közel hét évtizeden keresztül épített birodalom meglepő gyorsasággal hulljon szét.

Elsődleges célunk nem az események részletes ismertetése, inkább azokat a legfontosabb tényezőket, jelenségeket igyekszünk bemutatni, amelyek véleményünk szerint hátterét képezték a Szovjetunió és ezzel együtt a bipoláris világrend felbomlásához vezető eseményeknek. A szovjet kül- és belpolitika átalakulása, a szovjet birodalom érdekszférájába tartozó országokban megindult gyökeres változások, a nemzetközi környezet hatásai mind olyan tényezők, amelyek hozzájárultak a forradalmi eseményekhez. Jelen tanulmányunkban a szovjet külpolitika nyolcvanas évek végén bekövetkezett gyökeres átalakulására helyezzük a hangsúlyt, mert úgy gondoljuk, hogy a teljes irányváltásnak kiemelt jelentősége van a birodalom szétesésének folyamatában.

Mihail Gorbacsov személyének, a világról alkotott nézeteinek jelentősége

Mihail Gorbacsov 1985. márciusi megválasztása az Szovjetunió Kommunista Pártja első titkárává új korszakot jelentett mind a Szovjetunió, mind a hidegháború történetében. A köztudatban Gorbacsov neve szorosán összekapcsolódott a Szovjetunió agóniájával, a két szuperhatalom közötti enyhüléssel és a bipoláris szembenállás végével is. A pártfőtitkár olyan jelentős reformokat kívánt véghezvinni a bel- és a külpolitikában egyaránt, amelyek eredeti céljukat tekintve a szovjet birodalom megerősítését, fenntartását célozták, ám teljesen más eredménnyel zárultak. Éppen ezért tarthatjuk egyrésztől reálpolitikusnak, hiszen jó érzékkel ismerte fel a változások szükségességét, és próbálkozott is azok véghezvitelével. Másrésztől azonban – néhány évtized távlatából szemlélve – inkább túlzottan idealistának tekinthetjük, hiszen egy megreformálhatatlan, minden szempontból válságban lévő birodalmat

próbált alkalmatlan és az akkori szovjet valóságtól távol álló eszközökkel átalakítani (amit az idő múlásával ő maga is kénytelen volt belátni).

A legelfogadottabb elméletek szerint a nemzetközi kapcsolatok folyamatait alapvetően három dimenzióban, három különböző – ugyanakkor egymásra kölcsönösen ható – szinten érdemes vizsgálni. Ezek alapján az állami szint, a nemzetközi viszonyok és a vezetők személyes jellemzői határozzák meg általában egy ország külpolitikai irányvonalát, illetve a legfontosabb világpolitikai eseményeket. A Szovjetunió szétesésének folyamatában mindhárom tényező kiemelt jelentőséggel bírt, azt gondoljuk azonban, hogy a vezető személye, a „Gorbacsov-faktor” ebben az esetben kiemelkedő fontosságú – annak ellenére is, hogy a birodalom felbomlása nem vezethető le kizárólag a pártfőtitkár személyes tulajdonságaiból. Nehezen megválaszolható kérdés ugyanakkor, hogy a szovjet állam adott politikai és gazdasági helyzete, nemzetközi szerepe befolyásolta-e a pártfőtitkár nézeteinek formálódását vagy éppen fordítva, Gorbacsov kül- és belpolitikai elképzelései és intézkedései voltak olyan hatással, amelyek meghatározták az események alakulását.

Az utolsó szovjet vezető személyisége nagyon hamar felkeltette a történetudománnyal és nemzetközi tanulmányokkal foglalkozó szakemberek figyelmét, ezért olyan nagyszámú életrajzi mű született vele kapcsolatban, hogy még felszínes áttekintésre sem vállalkozhatunk. Éppen ezért azt gondoljuk, hogy kuriózumnak tekinthető egy olyan dokumentumon keresztül rávilágítani Gorbacsov legfontosabb tulajdonságaira, amely még pártfőtitkári kinevezése előtti személyes benyomásokon alapul.

A nyugati politikusok, közéleti szereplők azon része, akiknek volt lehetősége találkozni Mihail Gorbacsovval 1985. márciusi hivatalba lépését megelőzően is, meggyőződhetek róla, hogy egy kiemelkedő képességű szovjet vezetővel van dolguk. Ebben a tekintetben döntő fontosságú dokumentumnak ítéljük John Browne brit parlamenti képviselő feljegyzését, aki 1984 decemberében, egy szovjet delegáció fogadása során ismerkedett meg közelebbről a későbbi pártfőtitkárral (aki ekkor már az SZKP Politikai Bizottságának tagja volt) és annak feleségével. Gorbacsov személyisége mellett a szovjet rendszer sajátosságait is elemző, húszoldalas, tartalmas feljegyzés 1985. május 20-i keltezésű.¹ A dokumentum elkészítésének az volt a célja, hogy az akkor már két hónapja a Szovjetunió élén álló vezetőről részletes ismertetőt készítsen, amely segíthet a nyugati vezetőknek – főként Ronald Reagannek – a későbbi tárgyalásaik során. Találkozásaik alkalmával Browne arra jutott, hogy személyes karizmájuk miatt Mihail Gorbacsov és felesége Raisza olyan csapatot alkotnak, mint John F. Kennedy és Jackie (feljegyzésének címe is erre utal: Gorbacsov – egy Kennedy a Kremlben?). Értékelésében megállapítja, hogy Gorbacsov ugyan érezhetően a szovjet rendszer „gyermeke”, hűségese az

¹ Browne 1985.

ideológiához, valahogy mégis más színvonalat képvisel. Hosszú évtizedek óta a Szovjetuniót titkokkal övezett vezetők irányították, már ekkor azonban úgy tűnt számára, hogy egy új típusú, intelligens, meggyőzően nyitott személyiség került az élre, ami a Szovjetunióknak mindenképp előnyére válhat, ezzel párhuzamosan viszont biztosan komoly kihívást fog jelenteni a Nyugatnak.²

Browne külön kiemeli a British Museumban tett látogatásukat, ahol a későbbi pártfőtitkár rengeteg – sok esetben pimasz, kötekedő kérdést – tett fel a múzeum munkatársainak, amelyekből rögtön látszott, hogy intelligens, figyelmes, kíváncsi és alapos ismeretekkel rendelkezik a nyugati történelemről is. Ezen felül a múzeumi látogatás tapasztalataiból az angol képviselő két fontos következtetést szűrt le a későbbiekre vonatkozóan. Az egyik, hogy Gorbacsov törekszik a tanulásra a Nyugattól, ezeket pedig akár a szovjet rendszerbe is beépítheti, ezek segítségével reformálva meg annak gazdasági és politikai rendszerét. Másrészt hajlamos, sőt kimondottan élvezi a neki bemutatott bizonyítékokat, tényeket megkérdőjelezni. Utóbbi Browne azért tartotta kiemelt fontosságúnak hangsúlyozni, mert a nyugati világ vezetőinek Gorbacsovval folytatott tárgyalásai során döntő jelentősége lehet annak, hogy milyen tárgyalási technikákat alkalmaznak vele szemben, hogyan próbálják majd meggyőzni.³

A személyes tulajdonságok hangsúlyozása mellett Browne a szovjet rendszer sajátosságainak jellemzésén keresztül is próbálja értelmezni a pártfőtitkár megválasztásának jelentőségét. Azt a kérdést teszi fel, hogy az a politikai- és pártelit – amely hosszasan őrizte vezető szerepét, és igyekezett mindig olyan vezető személyt élre juttatni, aki közülük való és garantálja pozíciójukat – most miért választott meg egy ifjú reformert, mintegy veszélyeztetve az elit addig betöltött érinthetetlen helyzetét. Következtetése szerint főként azért, mert a vezető rétegben is egyre többen érzékelték, hogy gazdasági, társadalmi, technológiai, külpolitikai tekintetben is jelentős kihívásokkal néz szembe a Szovjetunió. A nyolcvanas évek közepére olyan helyzet alakult ki, amelyben nem csupán a saját vezető helyzetük volt a kérdéses, hanem az egész államforma és politikai rendszer fennmaradása, túlélése volt a tét. Kellett valaki, aki bátor intézkedésekkel hozzá mer nyúlni az alapokhoz úgy, hogy megőrzi a rendszert, ráadásul szuperhatalomként. Megbízható, intelligens vezetőre volt szükség, aki nem csak meggyőzni tudja a bürokráciát, hogy szükség van változásokra, hanem képes véghez is vinni azokat.⁴ Ez is alátámasztja azt, hogy már a nyolcvanas évek közepe előtt felszínre kerültek a rendszeren belüli problémák.

² Browne 1985. 1.

³ Browne 1985. 3.

⁴ Browne 1985. 8.

Browne feltételezése szerint Gorbacsov az első szovjet vezető, aki képes lehet sikerrel meggyőzni a szovjet embereket, hogy többet, hatékonyabban dolgozzanak, és mindezt nem kényszerítő intézkedéseknek köszönhetően. Azért lehet mindennek jelentősége, mert hozzájárulhat a szovjet gazdaság megerősödéséhez, aminek segítségével a Szovjetunió megőrizheti szuperhatalmi szerepét.⁵

Gorbacsov kinevezésével az alapvető szovjet célok és a rendszer megváltozását Browne valószínűtlennek gondolta, a vezetési stílusban azonban jelentős változást várt. A pártfőtitkár kommunikációját érettnek és profinak minősítette, aki a nyugati médiát teljesen „megvette”, ez azonban nem szabad, hogy a nyugati vezetőket megtévessze. *„Megvan az az elbűvölő képessége, hogy dollármilliókat beszéljen le a nyugati védelmi költségvetésekből.”*⁶ Az angol politikus hangsúlyozza, nem szabad ennek bedőlni, a szovjet fegyverkezés és katonai–külpolitikai célok nem fognak jelentősen változni.

Végső következtetése szerint Gorbacsov valószínűleg sokáig fog a Szovjetunió élén állni, személyében pedig egy eddig nem látott kihívással szembesülhetnek a nyugati vezetők. Reagan számára megfogalmazott javaslataiban kiemeli, hogy Gorbacsov könnyen be tudja húzni a csőbe, a sármja elsődlegesen az eszéből fakad, és képes olyan helyzetet teremteni a kamerák előtt, amellyel rombolhatja az amerikai elnök tekintélyét.⁷

Browne tartalmas feljegyzése több tekintetben is kiemelt jelentőségű. Még abban az időszakban szerzett személyes tapasztalatokat a későbbi szovjet vezetőről, amikor nem lehetett biztos benne, hogy pár hónap múlva a birodalom élén fog állni (bár maga Browne is megjegyzi, hogy ekkor ő volt a pozíció legfőbb várományosa). A dokumentumban megfogalmazottakat egy érdekes kettősség jellemzi. Egyrészt a brit politikus kiválóan ráérez, hogy Gorbacsov személyében egy meghatározó jelentőségű politikus kerülhet a Szovjetunió élére, aki gyökeres változásokat fog végrehajtani a közeljövőben. Előzetes értékelése azonban azt igyekezett bizonyítani, hogy sokáig fogja betölteni a vezető szerepet, és bátor reformjainak köszönhetően egyre nagyobb fenyegetést fog jelenteni a Nyugatra nézve. A feljegyzésben Browne végig amellet igyekszik érvelni, hogy a barátságos kommunikáció csak álca, a mögöttes szándékok, a külpolitikai irányvonal a korábban megismert marad. Bár Gorbacsov vezetői időszaka nem volt olyan tartós, mint a brit konzervatív képviselő 1985 májusában feltételezte, visszatekintve azt mondhatjuk, hogy az angol politikus elemzése meglehetősen pontosan és előremutatóan írja le azokat a tulajdonságokat, amelyek meghatározónak bizonyultak a későbbiek során. Abban is biztosak lehetünk, hogy a Reagan-adminisztráció alaposan tanul-

⁵ Browne 1985. 15.

⁶ Browne 1985. 17.

⁷ Browne 1985. 19.

mányozta a feljegyzést Gorbacsov személyiségének megrajzolásakor, valamint a tárgyalásokra történő felkészülés alkalmával.

Gorbacsov személyes tulajdonságai (reformtörekvései) mellett a nyolcvanas évek második felében bekövetkezett rendszerszintű változásoknak alapvetően két oka volt. Az egyik a Szovjetunió gazdasági teljesítményének kritikus visszaesése, amely belülről tette fenntarthatatlanná a korábbi irányvonal folytatását. Nagy valószínűséggel Gorbacsov nyitott és reformer gondolkodására volt szükség ahhoz, hogy ne csak felismerje ennek jelentőségét, hanem aktívan próbáljon is változtatni a korábban megváltoztathatatlannak gondolt évtizedes gyakorlaton. A másik ok szoros összefüggésben áll ezzel. Az új vezető elképzelései szerint a gazdaság és a rendszer megújításának (mondhatni megmentésének) alapfeltétele volt, hogy a birodalom külső periferiájának építése és fenntartása helyett egyre inkább befelé forduljanak. Vagyis mind a feszült nemzetközi környezetben, mind a keleti blokkban teljes körű irányváltásra volt szükség.

Egyben azt is állíthatjuk, hogy a külpolitika radikális átalakulása nem csak az egyik jele volt a Szovjetunió folyamatos gyengülésének, hanem következménye is. Az 1980-as évek második felében a belső problémákat egyre inkább úgy igyekeztek orvosolni, hogy a külpolitikai kötelezettségeket próálták minél jobban lefaragni, azaz a szocialista ideológia terjesztésére és a birodalom fenntartására fordított rubelmilliárdokat inkább a gazdasági és társadalmi stabilizációra fordítani.

Nemzetközi környezet – a szovjet–amerikai viszony alapvonalai

Nagyon röviden szólnunk kell a nyolcvanas évek nemzetközi kapcsolatait, főként a szovjet–amerikai viszonyt meghatározó főbb tendenciákról. Az 1940-es évek második felétől kezdődően a világpolitikai folyamatokat a bipolaritás, vagyis az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió az élet minden területére kiterjedő szembenállása határozta meg. Az 1979 és 1989 közé eső időszak kettőséget mutat. Míg 1985-ig a feszültség fokozódása volt jellemző, 1985 után a közeledés, a konstruktivitás vált meghatározóvá, ami egyértelműen a gorbacsovi külpolitikai fordulatnak köszönhető.

A még expanzív szakaszban lévő szovjet diplomáciai kurzus a következő évtizedre is kiható lépésre szánta el magát, amikor 1979 decemberében Afganisztán megszállása mellett döntött. A szovjet bevonulásnak komoly hatásai voltak a nemzetközi életre, ezzel ugyanis véget ért a hetvenes években kibontakozó *détente*, az enyhülés időszaka, és újra a fokozódó konfrontáció vált meghatározó tendenciává a két szuperhatalom között. Az élesedő szembenállás legfőbb elemei voltak, hogy Carter elnök 1980-ban levette az amerikai szenátus napirendjéről a fegyverkezési verseny további korlátozását célzó SALT-II szerződés ratifikálását,

illetve még ez év január 23-án meghirdette doktrínáját, aminek lényege, hogy a Perzsa-öböl stratégiaiilag jelentős térségét akár fegyverrel is hajlandó megvédeni.⁸ A Szovjetunió afganisztáni intervenciójának ugyanis az volt az egyik legfontosabb geostratégiai jelentősége, hogy az afgán repülőterekről könnyen elérhetővé vált a Hormuzi-szoros, ahol a világ olajtermelésének húsz százaléka haladt keresztül.⁹ Ezek a fejlemények már önmagukban is az enyhülés végét jelentették, legnagyobb változást azonban az hozta, hogy 1981 januárjában a republikánus Ronald Reagan lett az Amerikai Egyesült Államok elnöke, aki nem hitt a felek közötti enyhülésben, azt egyirányú utcának tartotta, ahol csak a Szovjetunió haladt saját célja felé.¹⁰

Az új amerikai adminisztráció két sarkalatos külpolitikai célt fogalmazott meg a Szovjetunióval szemben. Az egyik, hogy addig kell küzdeni a szovjet geopolitikai nyomás ellen, amíg megállítják, majd vissza is fordítják azt. Ennek fontos elemét képezte, hogy az amerikai kormányzatnak különböző eszközökkel kell segítenie az ellenálló mozgalmakat, hogy azok kiszabadítsák országukat a szovjet befolyás alól. Az amerikai fél geostratégiai offenzívájának a fő célja, hogy a szocialista típusú berendezkedés terjeszkedését a lehető legnagyobb mértékben visszaszorítsa, egyben megértesse a szovjetvezetéssel, hogy túlterjeszkedtek.

Reagan elnök másik kitűzött célja egy olyan fegyverkezési program beindítása volt, amely megghiúsítja a stratégiai fölény megszerzésére tett szovjet kísérleteket. 1983. március 23-án jelentette be az SDI (Strategic Defense Initiative – Hadászati Védelmi Kezdeményezés) tervét, vagy közismertebb nevén a „csillagháborús” tervet, melynek elismert célja volt, hogy abba a Szovjetunió gazdaságilag belerokkanjon.¹¹

A kapcsolatok elhidegülését jelezte az is, hogy 1980 és 1984 között nem voltak rendszeresek a legmagasabb szintű kétoldalú találkozók (kivételt képezett 1984 szeptembere, amikor Reagan New Yorkban találkozott Andrej Gromiko akkori szovjet külügyminiszterrel).¹² Az elhidegülés tendenciája Mihail Gorbacsov főtitkársága idején változott meg – elsősorban a lentebb tárgyalt, a szovjet külpolitikai irányvonalban bekövetkezett változásoknak köszönhetően –, és 1985 és 1991 között rendszeressé váltak a legfelsőbb szintű találkozók. Az egyik legjelentősebb eredménynek az 1987 decemberében Washingtonban aláírt INF-szerződés (In-

⁸ Fischer 2005. 315.

⁹ Babos – Papp 2009. 182. Az Egyesült Államokban úgy tekintettek a Szovjetunió afganisztáni beavatkozására, mint a szovjet világalpolimi tervek megvalósítása felé tett első lépésre, amelynek következő állomása akár Irán meghódítása is lehet. (L. erről Lévesque 2001. 15.)

¹⁰ Fischer 2005. 316.

¹¹ Reagan elnök 1985-ben vallotta be a csillagháborús terv valódi szándékát: „*Ki akarunk fejleszteni egy olyan komplex fegyverrendszert, amely – amennyiben hatékony védelmet akar vele szemben találni – szükségyszerűen csödbe viszi a Szovjetuniót.*” – Bognár 2000.

¹² Fischer 2005. 325.

termediate-Range Nuclear Forces Treaty) számít, amely az 500–5500 km közötti, közbenső hatótávolságú amerikai Pershing–II és szovjet RSZD–10 Pionyer (NA-TO-kódja: SS–20 SABER) rakéták kölcsönös leszerelését és újabbak telepítésének tiltását célozta.¹³

Gorbacsov tehát a hidegháborúnak egy olyan pontján vette át a Szovjetunió vezetését, amikor a két szuperhatalom viszonyát politikai és katonai területen is konfliktusok terhelték. Mezőgazdasági szakemberként és az SZKP Politikai Bizottságának tagjaként tisztában kellett lennie a szovjet gazdaság aktuális állapotával, így láthatta, hogy a Nyugattal folytatott fokozódó ellenségeskedés teljesen értelmetlen, abból a keleti blokk csak vesztesként kerülhet ki.

A Szovjetunió gazdasági helyzete

A szovjet külpolitikában bekövetkezett gyökeres fordulatra – ahogy a Szovjetunió felbomlására és a keleti blokk megszűnésére is – az ország gazdaságának folyamatos és látványos hanyatlása gyakorolta a legnagyobb hatást. A gazdaság állapota döntő mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a gorbacsovi vezetés a nyolcvanas évek második felében egyre inkább katonai-diplomáciai visszahúzódnásra kényszerült, majd a magterületek szocialista típusú berendezkedésének megőrzése érdekében fokozatosan lemondott a birodalom perifériáiról. A külpolitikai doktrína megreformálása, a Nyugattal kialakult feszültség enyhítése Gorbacsov elképzeléseiben azért élvezett elsőbbséget, mert úgy gondolta, hogy ez alapfeltétele a belpolitikai és a gazdasági reformok sikerének, ezáltal a rendszer hosszú távú stabilizálásának.¹⁴

A szovjet gazdaság teljesítménye az 1970-es évek derekától – a hivatalos adatok szerint is – folyamatosan vesztített növekedési üteméből. (1971–1975 között 5,7%; 1975–79 között 4,3%, az 1980-as évek első felére már csak 3,6%-os volt a növekedés).¹⁵ Az 1976–1980, illetve 1981–1985 közötti X. és XI. ötévestervekben nem valósultak meg az ipari termelésre vonatkozó előzetes elvárások. A terveknek 67, illetve 77%-át sikerült csak teljesíteni. A mezőgazdaságban ez az arány még rosszabbul alakult: 56, valamint 42% volt.¹⁶

Leginkább azzal volt nehéz megbirkózni, hogy a Szovjetunió egyre inkább gabonaimportra szorult. Eleinte főleg az Amerikai Egyesült Államokból, majd miután ezt Reagan leállította, Argentínából (a rendszer sajátosságaihoz tartozik, hogy a szovjet pártvezetés a mezőgazdaság folyamatosan hanyatló teljesítményét

¹³ Fischer 2005. 333.

¹⁴ Polinov 2012. 136.

¹⁵ Sz. Bíró 2018. 568.

¹⁶ Sz. Bíró 2003. 11.

egészen komikus módon a rossz időjárással magyarázta). Jól példázza a szovjet gabonatermelés állapotát, hogy egy amerikai farmer 140 embert tudott ellátni étellel, ezzel szemben egy szovjet kolhoztag csak 3,5-öt.¹⁷ Beszédese a gabonaimportra vonatkozó arányok is, ami 1973-ban a hazai termelésnek csak a 13,2%-át tette ki, ez a szám 1981-re elérte a 41,4%-ot.¹⁸ Ezt összevetve Japánnal az látszik, hogy míg a hetvenes években a japán gabona-behozatal mértékének 1/7-ét importálta csak a Szovjetunió, addig a nyolcvanas években már annak kétszeresét.¹⁹

Az állami gabonatermelés a szovjet vezetés minden próbálkozása ellenére sem tudta átlépni a 65 millió tonna körüli termelést a nyolcvanas évek végéig. A mezőgazdaság termelékenységére vonatkozó adatok akkor válnak igazán sokatmondóvá, ha figyelembe vesszük, hogy az első világháborúig Oroszország volt a világ legnagyobb gabonaexportőre, megelőzve az Amerikai Egyesült Államokat és Kanadát is. Ebben az időszakban azonban a világ elsőszámú gabonaimportőrévé vált.²⁰ A behozott terményért pedig óriási összegeket kellett kifizetni, ami a gazdaság hanyatló állapota mellett hatalmas terhet jelentett az ország vezetésének. A mezőgazdasági import önmagában nem volt egyedi jelenség, hiszen más országok – például a már említett Japán – szintén nagy mennyiségben vásároltak gabonát és más mezőgazdasági terményeket, viszont elegendő feldolgozó-ipari terméket tudtak exportálni, így a gazdasági egyensúlyuk nem borult fel. A nagymértékű szocialista iparosítás eredményeként azonban a szovjet ipar erre képtelen volt. Nyikolaj Rizskov, a Szovjetunió minisztertanácsának elnöke (1985–1991) egy tanácskozáson félreérthetetlen keserűséggel szolt arról: „*A mi gépipari termékeink senkinek sem kellene, ezért exportálunk főleg nyersanyagokat.*”²¹

Ugyancsak nagy hatása volt a szovjet gazdaság helyzetére az 1970-es években végbement energiaár-robbanásnak, ami jelentősen befolyásolta a Szovjetunió exportbevételeit. Ez a folyamat ekkor még kedvezett a szovjet gazdaságnak, hiszen az ország energiaexportját egy évtized alatt 22%-kal növelte, az ebből származó bevételeit pedig 272%-kal.²² Ezeknek az extra bevételeknek a jelentős részét azonban kénytelenek voltak olyan külpolitikai vállalkozásokra fordítani, mint például az afganisztáni háború, amely az idő múlásával egyre inkább súlyos kudarc

¹⁷ Fischer 2005. 327.

¹⁸ Sz. Bíró 2003.12.

¹⁹ A mezőgazdasági termelés valójában a korábbi évtizedekben sem volt kielégítő. Jól bizonyítja ezt, hogy Hruscsov már 1963-ban arról értesítette a keleti tömb országainak vezetőit, hogy a Szovjetunió többé nem tudja ellátni őket gabonával. Ebben az évben a szovjet állam tizenkétmillió tonna gabonát importált, amire ráköltötte az ország aranytartalékának egyharmadát. Hruscsov ezt úgy kommentálta: „*a szovjethatalom még egyszer nem viselhet el ekkora szégyent.*” – Gajdar 2007.

²⁰ Gajdar 2007.

²¹ Rizskovot idézi: Gajdar 2007.

²² Sz. Bíró 2003.14.

fenyegetett. A reagani diplomácia természetesen fékezni próbálta a Szovjetunió és Nyugat-Európa között kialakuló energetikai kapcsolatokat, mivel tartott attól, hogy az olajár növekedéséből származó többletbevételek jelentősen megerősítik a szovjet gazdaságot.²³ Az energiaárak alakulásának a későbbiek során is volt jelentősége, ez a változás azonban inkább negatív hatásokat gyakorolt a szovjet gazdaságra. 1985 novembere és 1986 áprilisa között a kőolaj hordónkénti ára 30-ról 12 dollárra süllyedt, ami minimum 20 milliárd dollár hiányt jelentett a szovjet gazdaságnak.²⁴ Ennek oka az volt, hogy 1985 novemberében a szaúdi király bejelentette: felfüggeszti országa Amerikai Egyesült Államokba irányuló kőolaj-exportjának tilalmát, és a termelést négyszeresére emelte (jelenleg is Szaúd-Arábiában található a világ ismert kőolajtartalékainak 18%-a²⁵). Az olajkirályság uralkodójának döntésében nagy szerepe volt annak, hogy a Szovjetunió afganisztáni háborúját az első fontos lépésnek tekintették a térségben található nyersanyagkincsek megszerzésére, ezért fontossá vált a kapcsolatok stabilizálása az amerikai kormányzattal, hogy szükség esetén katonai támogatást kérhessenek a szovjet csapatok ellen.²⁶ A kőolaj árának drasztikus visszaesése társulva a Gorbacsov hibás belpolitikai reformintézkedéseivel (fedezet nélküli szociális program, gépipar túlzott támogatása, a kibontakozó antialkoholista kampány stb.) kezelhetetlen hiányokat okozott a szovjet költségvetésben.

A keleti tömb széleskörű válságjelei is egyre jobban éreztették hatásukat. Nőtt a Nyugattól elválasztó technológiai és életszínvonalbeli szakadék, csakúgy, mint az adósságállomány. A szovjet társadalom a türelmének határára érkezett, azt hallván, hogy azért üresek a boltok polcai, s kevés az élelmiszer, mert azokat baráti országok támogatására küldték. Még inkább felháborító volt ez annak tükrében, hogy az egyre inkább nélkülöző szovjet emberek kárára a Szovjetunió olyan katonai szuperhatalom szerepét igyekezett betölteni, amely a világ minden pontján befolyással bír.

A közvetlen szovjet periférián a lengyel belpolitikai helyzet változása jelentette a legsúlyosabb terhet a gazdaság számára. Az afganisztáni intervenció hatására kialakuló külpolitikai elszigetelődés miatt nyilvánvaló volt, hogy fegyveres beavatkozás nem jöhet szóba, viszont a szovjet vezetés nem akarta elveszíteni Len-

²³ Ezeknek az élénkülő kapcsolatoknak volt része például a nagyszabású Urengoj-6 program, amelynek keretében két nagyszabású vezeték megépítését tervezték úgy, hogy a kivitelezéshez adott nyugat-európai hiteleket a Szovjetunió 25 éves földgázszállításokkal törleszti. Ez évi 25–30 milliárd dollár plusz bevételt jelentett volna a szovjet költségvetésnek. Reagan végül is mindent megtett, hogy ez ne valósuljon meg, és igyekezete végül is sikerrel járt, hiszen csak egy vezeték épült, az is két évvel később, 1982–1984 között. (Sz. Bíró 2003. 14.)

²⁴ Sz. Bíró 2007.

²⁵ https://www.opec.org/opec_web/en/about_us/169.htm (letöltés ideje: 2020. február 29.)

²⁶ Gajdar 2007.

gyelországot, így maradt a pénzügyi támogatás, ami 1980–1981-ben 4,5 milliárd dollárt tett ki, de még az évtized közepén is elérte az 1–2 milliárd dollárt a Jaruzelski-rendszer finanszírozása.²⁷ A nyolcvanas évekre a szocialista baráti országoknak nyújtott pénzügyi segítség összege körülbelül évi 41 milliárd rubelre rúgott.²⁸ A birodalom egyben tartása, az ideológiai expanzió egyre súlyosabb terhet jelentett a pártvezetés számára, és vált fokozatosan finanszírozhatatlanná.

Gorbacsov tehát – Henry Kissinger megfogalmazásával élve – „egy gazdasági és társadalmi hanyatlás állapotában lévő nukleáris szuperhatalom vezetését vette át”.²⁹ A sok sebből vérző birodalom megőrzésének legjobb és legegyszerűbb módját abban látta Gorbacsov, hogy csökkenteni kell a szocialista orientációjú országok pénzügyi támogatását, továbbá meg kell szabadulni a rendkívül költséges fegyverkezési hajszá terheitől.³⁰ Azt azonban nem láthatta előre, hogy a teljes külpolitikai fordulat olyan energiákat szabadít fel belföldön és a keleti blokk országáiban, amelyeknek végzetes következményei lettek.

A szovjet külpolitika átalakulása

A nemzetközi környezetben bekövetkezett változásoknak fontos előfeltétele volt, hogy a szovjet vezetés új alapokra helyezze a külpolitikai gondolkodást a nyolcvanas évek második felében. Az új párfőtítkári személyisége, vagyis az, hogy egy Gorbacsov típusú, romantikus, idealisztikus politikus került a főtítkári székbe, aki megfogalmazta az „új gondolkodás” (*novoje mislenyije*) szükségességét óriási jelentőséggel bírt. A Nyugathoz való hozzáállásban bekövetkezett teljes fordulat, a korábban legtöbbször teljesen szokatlan konstruktív hozzáállás megjelenése indította be a közeledést a két szuperhatalom között, amely azonban a szovjet vezetés szándéka ellenére végül a Szovjetunió felbomlásához vezetett és a bipoláris világrendszer megszűnését eredményezte.

Jelen keretek között nincs mód arra, hogy a szovjet külpolitika alapvonalait 1917-től kezdve ismertessük, néhány olyan jellegzetességre azonban érdemes felhívni a figyelmet, amely szemlélteti, hogy milyen fundamentális változást jelentett Gorbacsov színre lépése. A kezdetektől fogva – leszámítva a második világháború időszakát – a szovjet nemzetközi kapcsolatokat az osztályharc egyik aspektusában

²⁷ Sz. Bíró 2003. 16.

²⁸ Chernyaev 2007. 133.

²⁹ Kissinger 1996. 786.

³⁰ 1987 elején sokkolta a szovjet párfőtítkárt, hogy a teljes állami büdzsé 40%-át költik a haderőre. Ez az arány is bizonyította Gorbacsov számára, hogy drasztikus változtatásokra van szükség, és a fegyverkezésre költött hatalmas összegeket egyéb célokra, főként a Szovjetunió belső stabilizálására kell fordítani. L. Lowe 2002. 405.

képzelték el. Ez elsősorban azt jelentette, hogy az 1920-as évektől a külpolitikára a belpolitika folytatásaként tekintettek, mégpedig abban az értelemben, hogy a külpolitikai orientációt, szemléletet nem lehetett elválasztani a gazdasági-társadalmi berendezkedés átalakításától.³¹ A hidegháborús évtizedekben ezt nyomatékosította a Nyugattal vívott ideológiai harc. A „ki kit győz le”, kapitalista kontra szocialista rendszer harca évtizedeken keresztül meghatározta a világpolitikát. A Hruscsov által 1956-ban meghirdetett „békés egymás mellett élés” formulája is pusztán csak egy formája volt az osztályharcnak, ami a két világrendszer között zajlik a világpolitikai arénában.³² Az örült fegyverkezésnek, a védelemre fordított óriási összegeknek pedig 1941-től kezdve magyarázatául szolgált az „ostromlott erőd” elmélete, ami azt jelentette, hogy a náci Németország támadása óta a Szovjetunió az imperialista hatalmak birodalmi törekvéseinek fő célpontja, s kénytelen ez ellen minden eszközzel védekezni (ennek hangoztatásával kivívták a szovjet társadalom megértését is).³³ A szovjet külpolitika Gorbacsov előtt tehát két alapelemre épült: az egyik a „proletár internacionalizmus” volt, a másik pedig a már említett békés egymás mellett élés.³⁴ Talán kissé paradox a két elem, hiszen az elsőt a világ kommunista és munkás pártjainak, s az antiimperialista küzdelem részeseinek aktív támogatását, míg az utóbbit az ún. kapitalista országokkal kapcsolatos status quo fenntartását értették.³⁵ Az első elem azonban többnyire meghatározó maradt. Fontos felismerés volt a gorbacsovi vezetés részéről, hogy a Szovjetunió nemzetközi pozíciói csak akkor változtathatók meg, ha a korábbi politikát jelentősen felülvizsgálják. A külső terhek enyhítése nélkül az új vezetés sem látott esélyt a gazdaság – és ezzel együtt a teljes rendszer – hatékony megújítására.

A gorbacsovi külpolitikai fordulat mögött alapvetően két motiváció állt: a pragmatizmus és a moralitás.³⁶ Az első a Szovjetunió egyre romló helyzetének objektív felismerésén nyugodott, vagyis annak belátásán, hogy a korábbi időszak politikája nem folytatható, mert az ártalmas mind a szovjet társadalomra, mind a világpolitikai folyamatokra nézve. A moralitás Gorbacsov szempontjából két dolgot is jelentett. Egyrészt sokat hangoztatta az egyetemes emberi értékeket, amelyeket mindennél fontosabbnak tartott. *„Az új gondolkodás magva az, hogy elismerjük az*

³¹ Kollár 1988. 44-45.

³² Chernyaev 2007. 114.

³³ Az „ostromlott erőd” teóriája – módosított formában ugyan – a jelenlegi orosz-nyugati kapcsolatokban is megjelenik. Vlagyimir Putyin elnök az Amerikai Egyesült Államok és a NATO Oroszország irányába tett ellenséges lépéseivel, és a Szövetség katonai infrastruktúrájának az ország nyugati határaihoz való folyamatos közeledésével szembeni válaszlépésként állítja be az asszertívabb orosz külpolitikai és katonai lépéseket, valamint az orosz haderő erőforrásokat nem kímélő modernizációjának szükségességét.

³⁴ Sz. Bíró 2003. 29.

³⁵ Sz. Bíró 2003. 29.

³⁶ Chernyaev 2007. 115.

egyetemes emberi értékeknek és még pontosabban: az emberiség megmaradásának prioritását”.³⁷ Másodsorban nem volt elvakultan meggyőződve a szovjet rendszer felsőbbrendűségéről és kizárólagosságáról. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez nem azt jelenti, hogy a pártfőtitkár ne hitt volna a kommunista ideológiában, valamint a szocialista rendszer működőképességében, amely mellett ortodox módon kiállt, amit az SZKP XXVII. Kongresszusán, 1986. február 25-én elmondott beszéde is bizonyít: „a szocialista együttműködés dinamikusan fejlődő, nemzetközi társadalmi jelenség, ezzel szemben a kapitalizmus ellentmondások és válságok eredménye, amely erőszakosan próbálja feltartóztatni a történelem menetét”.³⁸ Gorbacsov legfontosabb törekvése az volt, hogy tompítsa a korábbi évtizedekben kialakult konfrontációt, és a gazdaságilag felemésztő fegyverkezési verseny helyett más keretek közé terelje a rivalizálást. „A gazdasági, a politikai, az ideológiai verseny a tőkés és a szocialista rendszer között elkerülhetetlen. De ezt a versenyt meg kell tartani a békés vetélkedés keretében, amely kötelezően feltételezi az együttműködést. Ennek vagy annak a rendszernek az eredményeiről a történelemnek kell ítéletet mondania. A történelem mindent eldönt.”³⁹ „[...] Nyugaton hadd higgyék azt, hogy a kapitalizmus a civilizáció legnagyobb eredménye. Ha ezt hiszik, az ő dolguk. Mi ezzel egyszerűen nem értünk egyet. És döntse el a történelem, hogy kinek az oldalán van.”⁴⁰

A legfontosabb hivatkozási alap az lett, hogy a nukleáris korban a világot új típusú globális kihívások fenyegetik, ezért rendkívül önző és hibás a nemzetközi kapcsolatokat kizárólag „osztályszempontú” megközelítésben értelmezni. „Az új politikai gondolkodás alapelve, kiinduló elve egyszerű: a nukleáris háború nem lehet a politikai, gazdasági, ideológiai, bármilyen más célok elérésének eszköze.”⁴¹ A külpolitikai gondolkodás legnagyobb újdonságát annak a kétségnek a felmerülése jelentette, hogy a biztonság garantálásának valóban a legjobb módja-e a széleskörű fegyverkezés.⁴² Gorbacsov elképzelése szerint sokkal fontosabbak az egyetemes emberi értékek, melyek előbbre valók minden más részértéknél és osztályértéknél. „Ma olyan korszakba érkeztünk, amikor a haladás alapja az egész emberiség érdeke lesz. Ennek felismerése azt követeli meg, hogy a világpolitikát is az egyetemes emberi értékek prioritása határozza meg.”⁴³ A proletár internacionalizmus gondolatát hamarosan átvette a választás szabadságának hangoztatása, vagyis, hogy minden országnak szuverén joga, hogy maga döntsön politikai és társadalmi fejlődésének jellegéről. Ennek a diplomáciára vonatkozó eleme, Eduard

³⁷ Gorbacsov 1987a. 138.

³⁸ Idézi: Polinov 2012. 140

³⁹ Gorbacsov 1987a. 140.

⁴⁰ Gorbacsov 1987a. 143.

⁴¹ Gorbacsov 1987a. 132.

⁴² Polinov 2012. 140.

⁴³ Gorbacsov 1988. 10.

Sevarnadze külügyminiszter szavaival élve, úgy fogalmazódott meg, hogy „*minden állam olyan külpolitikát folytat, amely megfelel nemzeti érdekeinek.*”⁴⁴ A birodalom nyugati perifériájának, vagyis a kelet-európai baráti országoknak a feladása kapcsán különös jelentőséggel bírt, hogy a szovjet vezetés lemondott a mindenre kiterjedő kontroll-politikájáról. Már a szocialista tábor szétesése után, 1991-ben néhány konzervatív politikus kérdőre vonta a pártvezetőt a szovjet érdekszféra feladása miatt. Az erre adott válasza jól megvilágítja Gorbacsov gondolkodását: „*Feladni (visszaadni)? De kiknek? Bulgáriát a bolgároknak, Magyarországot a magyaroknak, Csehszlovákiát a cseheknek és a szlovákoknak? Van egyáltalán bármiféle jogunk ahhoz, hogy saját tulajdonunkként tekintsünk rájuk?*”⁴⁵

A Szovjetunió nemzetközi kapcsolatainak tehát új ideológiai megalapozásra volt szüksége. Mivel a diplomáciában a kijelentésenek néha nagyobb a jelentősége és a súlya, mint a tényleges tetteknek, szükség volt egy könnyen értelmezhető, sokat kifejező szlogenre. Így vált Gorbacsov egyik fő jelmondatává a „*visszatérés az új európai házba*”⁴⁶ fordulat.

A megváltozott külpolitikai szemléletre alapvető hatást gyakorolt a belső pangás, a *zasztoj*, ami azt jelentette, hogy a szovjet gazdaság és társadalom stagnálása korlátozta a Szovjetunió nemzetközi szerepvállalását. Gorbacsov megfogalmazása szerint „*az ország gazdasági és társadalmi fejlődésének döntő jelentőségű feladatai meghatározzák az SZKP nemzetközi stratégiáját is.*”⁴⁷ A korábban bemutatott gabona- és élelmiszerhiány, illetve az ehhez társuló csökkenő költségvetési bevételek döntőnek bizonyultak a szemléletváltásban. A Nyugattal szemben egyre inkább feltűnő lemaradás hozzájárult a változáshoz, amelynek jelentőségét Gorbacsov is elismerte az 1987. június 25-i SZKP plénumon: „*a tudományos és műszaki fejlődés terén a legfejlettebb országokhoz viszonyított lemaradás tovább növekedett, a késlekedés miatt éveket-évtizedeket veszítettünk.*”⁴⁸

A szemléletben végbement változások alapfeltétele volt, hogy a korábbi időszak külpolitikáját meghatározó személyek jelentős része leváltásra került. A legfonto-

⁴⁴ Idézi: Tabajdi 1988. 54.

⁴⁵ Chernyaev 2007. 133.

⁴⁶ Az említett kifejezés rendszeres használatával a szovjet vezető igyekezett jó kapcsolatok kialakítani a nyugat-európai országok vezetőivel (pl. Margaret Thatcher brit, vagy Felipe Gonzalez spanyol miniszterelnökkel). Egy vlagyivosztoki találkozó során pedig a japán vezetőknek beszélt úgy a Csendes-óceán térségéről, hogy az a „közös hazájuk”. Gorbacsov ezen kijelentései kapcsán jegyezte meg Robert Service kissé gúnyosan, hogyha „*eljutott volna az északi sarkra, kétségtelenül a 'közös sarki hazánk' kifejezéssel büvölte volna el a jeges medvéket.*” – Lowe 2002. 412. Alekszandr Bessmertnih szovjet külügyminiszter (1991. január – augusztus) szerint az „európai ház” koncepciója – amelyről évekig beszéltek – halva született ötlet volt, és semmilyen gyakorlati eredménnyel nem járt. (Polinov 2012. 149.)

⁴⁷ Idézi: Tabajdi 1988. 54.

⁴⁸ Idézi: Tabajdi 1988. 52.

sabb ezek közül, hogy távozott posztjáról Andrej Gromiko, a Brezsnyev-korszak szimbolikus figurája, aki 1957 óta állt a külügyek élén, s helyette a grúz származású Eduard Sevarnadze került a diplomácia élére.⁴⁹ A legbefolyásosabb külügyi tanácsadó pedig Alekszandr Jakovlev lett, akit meggyőződéses liberálisnak nevezhetünk és alapos ismeretekkel rendelkezett a Nyugatról. Az ország alacsonyabb szintű nemzetközi kapcsolatait pedig meghatározta, hogy a nagykövetek jelentős részét is leváltották, és az addig kiemelt szerepet betöltő katonák jelentősége is folyamatosan csökkent a külpolitikai döntéshozatalban.

Az elméleti irányváltás és a személyi változások mellett, fontos kiemelni az ún. intenzív külpolitikai gondolkodás megjelenését, ami azt jelentette, hogy a szovjet vezetés szakított azzal a – főleg a 70-es évekre jellemző – gondolkodással, hogy a szocializmus térhódítása földrajzilag is extenzív, azaz terjeszthető jelenség.⁵⁰ Ez is Gorbacsov tevékenységével kapcsolható össze, aki felismerte, hogy a szocializmus térhódításának támogatása hatalmas összegeket emészt fel a szovjet költségvetésben, így az 1987. februári XXVII. Kongresszuson határozottan kijelentette, hogy „*a forradalom exportja katonai eszközökkel hasztalan és megengedhetetlen.*”⁵¹

A forradalmi küldetéstudat helyett a belső viszonyok teherbíró képességének függvényében kezdték meghatározni a nemzetközi elkötelezettséget, a szovjet vezetés egyre inkább a belső ügyeknek adott elsőbbséget. A nyolcvanas évekig hangoztatott internacionalizmus helyett egy új fogalom, a „nemzeti érdek” egyre nyomatékosabban jelent meg a szovjet politikai szótárban. Sevarnadze külügyminiszter megfogalmazása szerint „[...] *a szabályok előírják, hogy a nemzeti érdekeket összehangoljuk más országok törvényes érdekeivel, és hogy ne válasszuk el saját biztonságunkat az általánostól.*”⁵² Az utóbbival összefüggésben nyert teret egyre inkább a befelé építkezés, amelyet a kibékíthetlenség helyett, inkább az egymásra utaltságra és egymás mellett élésre helyezte a hangsúlyt.

A külpolitikai fordulatnak nagyon fontos eleme volt az új biztonságpolitikai konszenzus megjelenése, melynek fundamentuma az „ésszerű elégségesség”, az „optimális biztonság” fogalmának elfogadása, ami azt jelentette, hogy optimalizálni kell a termelési kiadások és az ország megbízható biztonságához szükséges katonai kiadások közötti arányt. Ennek a váltásnak volt kézzelfogható jele a már említett 1987. decemberi szerződés a közbenső hatótávolságú atomtöltettel szerelt

⁴⁹ Sz. Bíró 2003. 30.

⁵⁰ Kollár 1988. 45.

⁵¹ Ez teljes mértékben összhangban állt Sevarnadze külügyminiszter véleményével: „*Diplomáciánk kötelessége minden módon elősegíteni a béketeremtő folyamatokat. [...] Minden ország belső ügye, hogy milyen orientációt követ. Minden ország önmaga határozza meg a saját útját, saját fejlődési modelljét. Mi pedig továbbra is tartva magunkat a nemzeti felszabadítási mozgalom eszméihez, forradalmat nem exportálunk.*” – Sevarnadze 1988. 23.

⁵² Sevarnadze 1988. 13.

ballisztikus rakéták kölcsönös felszámolásáról.⁵³ Egyértelmű jele volt ez annak, hogy a Gorbacsov vezette Szovjetunió nem törekszik a katonai fölény kiharcolására és mielőbb abba szeretné hagyni a fegyverkezési hajszát.⁵⁴ A főtitkár megfogalmazása szerint: „A Szovjetunió mély meggyőződésből fakadóan ellene van a nukleáris háború minden változatának. Országunk azt akarja, hogy a tömegpusztító fegyvert kivonják a forgalomból, a katonai potenciált az ésszerűen elegendő mértékre korlátozzák. [...] A Szovjetunió nagyobb biztonságra nem tart igényt, kisebb biztonságot nem fogad el.”⁵⁵

A gorbacsovi külpolitika átalakulása kapcsán a legalapvetőbb változás abban ragadható meg, hogy a marxi-lenini ideológiát külpolitikai tekintetben szinte teljes egészében elvetették. A korábbi békés együttélési szakaszokat mindig azzal igazolták, hogy csak átmeneti időszakok, hogy átcsoportosíthassák erőiket, mi alatt az osztályharc tovább folytatódik.⁵⁶ Gorbacsov az első, aki ezt megtagadja, s a békés együttélést öncélként fogalmazza meg: „Az új szakasz követelményévé lett, hogy mentesítsük az ideológiától az államközi kapcsolatokat. Mi nem mondunk le meggyőződésünkről, filozófiánkról, hagyományainkról, és ilyesmit nem kívánunk senkitől sem. De bezárkózni sem szándékozunk saját értékeink körébe.”⁵⁷ Az ideológiai különbségek mellett részben persze kiállt az SZKP főtitkára, de – főleg a Szovjetunió egyre romló kül- és belpolitikai helyzete miatt – prioritást élvezett a két világhatalom közötti normális kapcsolatok kialakítása. Elképzelései szerint a költséges fegyverkezési verseny és a katonai szembenállás teljes felszámolása helyett más területeken kell eldönteni – szovjet szempontból kiharcolni – az elsőbbséget. A gazdasági teljesítőképesség tekintetében hanyatló Szovjetunió és a korábban erőszakkal és katonai megszállással összetartott baráti országok közösségének leépítése mellett viszont lehetetlen vállalkozás volt a legtöbb tekintetben fejlettebb Nyugattal „békésebb” területeken versenyezni.

A fentiekben ismertetett – Gorbacsov és a vezető szovjet politikusok által kommunikált nézeteket – érdemes megfelelő kritikával illetni és bizonyos szempontokat figyelembe venni. Abban az esetben ugyanis, ha minden fenntartás nélkül tekintünk ezekre a kijelentésekre, akkor tévesen túlságosan pozitívnak, megye-

⁵³ A szerződés kiemelkedő jelentősége abban állt, hogy nemcsak befagyasztja, korlátozza vagy ellenőrzi (mint például az 1972-es SALT-I vagy az 1979-es SALT-II), hanem első ízben teljes egészében felszámolt bizonyos nukleáris csapásmérő eszköz típusokat. A teljes képhez azonban az is hozzátartozik, hogy a megállapodás a két fél birtokában lévő atomtölteteknek csak a 3,5–4%-át – egyes vélemények szerint 6–8%-át – érintette. (A szerződés részleteiről, jelentőségéről l. Szentesi 1988.)

⁵⁴ Kollár 1988. 44.

⁵⁵ Gorbacsov 1987b. 142.

⁵⁶ Kissinger 1996. 788.

⁵⁷ Gorbacsov 1988. 14.

győződéses pacifistának tekinthetjük a késői szovjet vezetőket, akik a Szovjetunió szándékos leépítésével, birodalmi törekvéseinek elvetésével megteremtették a „világbéke” feltételeit. Természetesen nem lehet és nem is kívánjuk elvitatni a pártfőtitkár és közvetlen munkatársai személyiségének, reálpolitikai érzékének jelentőségét a bekövetkezett világpolitikai fordulatban, fontos azonban hangsúlyozni, hogy a szovjet rendszer felszámolása egy pillanatig sem állt Gorbacsov szándékában. A megkezdett reformokkal inkább olyan feltételek biztosítása volt a célja, amelyek megfelelő körülményeket teremtenek a Szovjetunió további fenntartásához. Azt azonban nem ismerte fel a főtitkár, hogy a rendszer immanens jellegzetességei miatt megreformálhatatlan, annak alapvető sajátosságait átalakítva csak az összeomlás mielőbbi bekövetkezéséhez járulhat hozzá.

Összegzés és kitekintés

Egy birodalom, egy állam – vagy bizonyos esetekben államszövetség – földrajzi határai többféleképpen módosulhatnak. A történelem során a határváltozások legfontosabb okai háborúk vagy a konfliktusokat lezáró diplomáciai egyeztetések voltak. A birodalmak azonban általában általában nem békés úton, hanem súlyos, elhúzódo fegyveres konfliktusok következményeként hullanak szét, a legtöbbször nehezen betölthető vákuumot hagyva maguk után. A Szovjetunió megszűnése egészen más körülmények között ment végbe. Ugyan a tartós háborús konfliktus, a világháború kirobbanásának veszélyét magában hordozó szembenállás ebben az esetben is fontos tényező – még ha egy sajátos körülmények között kialakuló és zajló, hidegháborúnak nevezett konfliktusról is beszélhetünk –, nem egy erőforrásokat a végretekig kimerítő, konvencionális katonai szembenállásról volt szó. Ebben az esetben a belpolitikai és gazdasági folyamatok, a birodalom építésének erőszakossága, a politikai rendszer sajátosságai sokkal nagyobb szerepet játszottak az összeomlásban, mint a nemzetközi tényezők. Nehéz azonban egyértelműen eldönteni, hogy a nemzetközi környezet határozta-e meg a Szovjetunió belső politikai és gazdasági folyamatait vagy éppen fordítva, a birodalom jelentett egy olyan kihívást a világpolitikai viszonyokra, ami a kétpólusú rendszer hosszútávú fennmaradását megalapozta. Az szintén szubjektív megítélés alapját képezheti, hogy Gorbacsov személye milyen szerepet játszott, mennyire volt jelentős a változások megindulásában és azok eredményében. Kétségtelen azonban, hogy olyan változások kezdeményezése köthető a nevéhez, amelyek döntő jelentőségűnek bizonyultak a Szovjetunió végjátékának szempontjából.

A külpolitikai kurzusban bekövetkezett alapvető ideológiai és gyakorlati változások egyértelműen hozzájárultak a Szovjetunió széteséséhez. A bel- és külpolitikai tényezők kényszeréből fakadó kevésbé ellenséges és a legtöbb területen

konstruktívnak mutakozó irányvonal a szovjet tagállamokon és a keleti blokk országain belül is változásokat indukáltak. A két pólus közötti élesedő konfliktus felszámolására törekvő gorbacsovi politika nem engedhette meg magának, hogy erőszakosan lépjen fel a birodalom egyben tartásának érdekében (még ha volt is erre eredménytelen kísérlet például a Baltikumban). A katonai erő alkalmazásának elvetése, vagyis a keleti blokk fenntartása szempontjából legfontosabb kényszerítő eszköz alkalmazásának elutasítása és kizárása a külpolitikai eszköztárból megpecsételte a szovjet birodalmi törekvések sorsát.

A keleti blokk szétesésével a nemzetközi kapcsolatok gyökeres átalakulása mellett, a posztszovjet térségben is új időszámítás kezdődött. A függetlenné vált korábbi tagországok bel- és külpolitikai tekintetben is útkeresésbe kezdtek, a jogutód Oroszországi Föderáció pedig különösen változatos utat járt be az elmúlt három évtizedben. Az 1990-es évekre jellemző, minden területre kiterjedő hanyatlás után, Borisz Jelcin 1999. december 31-i lemondását és Vlagyimir Putyin elnökké történő kinevezését követően új időszámítás kezdődött. Az orosz parlament két háza előtt elmondott 2005. áprilisi beszédében Putyin első alkalommal nevezte a Szovjetunió felbomlását a 20. század legnagyobb geopolitikai katasztrófájának, amely kijelentését a nemzetközi politikai elit jelentős része döbbenetben fogadott, és napjainkban is ezekre a gondolatokra szokás visszavezetni az egyre határozottabb orosz diplomáciai és katonai törekvéseket. Vlagyimir Putyin kissé paradox, ám annál kifejezőbb viszonyulását a Szovjetunióhoz és annak széteséséhez 2010-es kijelentése világítja meg a legjobban. Ekkor egy kérdésre válaszolva az felelte az elnök, hogy *„aki nem bánja a Szovjetunió megszűnését, annak nincs szíve, aki viszont annak visszaállítását akarja, esze nincs.”*⁵⁸A Szovjetunió „újraélesztése” semmilyen formában nem lehet reális célkitűzés a jelenlegi világpolitikai viszonyok között, az elmúlt két évtized törekvései azonban azt mutatják, hogy az orosz vezetés mindent elkövet annak érdekében, hogy Oroszország biztonsági és külpolitikai érdekeit maximálisan érvényesítse, és újra visszanyerje azt a világpolitikai szerepét, amiről – az orosz társadalom nagy részének támogató véleménye szerint is – Gorbacsov időszak alatt könnyelműen lemondott.

⁵⁸ Wilson-Smith 2017.

Felhasznált irodalom

- Babos – Papp 2009 = Babos László – Papp Tamás: Afganisztán, a tálibok felemelkedése és bukása. In: Babos László – Papp Tamás. (szerk.): A modern kor háborúi és csatái. Budapest, 2009. 177–236.
- Bognár 2000 = Bognár Károly: A hidegháború megszűnésének főbb okai és körülményei. *Hadtudomány* 10. (2000:4), http://mhht.eu/hadtudomany/2000/4_3.html (Letöltve: 2019. december 15.)
- Browne, 1985 = Browne, John: Gorbachev – a Kennedy in the Kremlin? Impressions of the Man, His Style and his Likely Impact Upon East West Relations. 1985. május 20. <https://nsarchive2.gwu.edu//dc.html?doc=2755705-Document-05> (Letöltve: 2019. december 5.)
- Chernyaev 2007 = Chernyaev, Anatoly: Gorbachev's Foreign Policy: The Concept. In: Skinner, Kirok K. (Ed): *Turning Points in Ending The Cold War*. Stanford, Ca., 2007. 111–140.
- Fischer 2005 = Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ (1945–1989)*. Budapest – Pécs, 2005.
- Gajdar 2007 = Gajdar, Jegor: A szovjet összeomlás – gabona és olaj. *Élet és Irodalom* LI. (30. szám, 2007. július 27.) <https://www.es.hu/cikk/2007-07-29/jegor-gajdar/a-szovjet-osszeomlas-gabona-es-olaj.html> (Letöltve: 2019. december 10.)
- Gorbacsov 1987a = Gorbacsov, Mihail: *Átalakítás és új gondolkodás országunknak és az egész világnak*. Budapest, 1987.
- Gorbacsov 1987b = Gorbacsov, Mihail: *Előadói beszéd az SZKP XXVII. Kongresszusán*. 1986. február 25. In: Gorbacsov, Mihail: *Háborúk és fegyverek nélküli világért*. Budapest, 1987. 136–156.
- Gorbacsov 1988 = Gorbacsov, Mihail: *Történelmi döntés*. Mihail Gorbacsov beszéde az Egyesült Nemzetek Szervezetében. 1988. december 7. Budapest, 1988.
- Kissinger 1996 = Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Budapest, 1996.
- Kollár 1988 = Kollár Nóra: *A Szovjetunió Amerika-politikája a 80-as években*. *Külpolitika* 15. (1988:3), 36–52.
- Lévesque 2001 = Lévesque, Jacques: *1989 – Egy birodalom végjátéka. A Szovjetunió és Kelet-Európa felszabadulása*. Budapest, 2001.
- Lowe 2002 = Lowe, Norman: *Mastering Twentieth-Century Russian History*. Hampshire, 2002.
- Severnadze 1988 = Severnadze, Eduard: *A Szovjetunió külpolitikájáról*. *Külpolitika* 15. (1988:5), 3–28.

- Polinov 2012 = Полинóв, Матвей Ф.: М. С. Горбачев и новое политическое мышление: истоки, основные идеи, результаты. *Modern History of Russia* 2. (2012:2), 136–152.
- Sz. Bíró 2003 = Sz. Bíró Zoltán: Politikátörténeti vázlat a késői Szovjetunióról. In: Krausz Tamás – Sz. Bíró Zoltán (szerk.): *Peresztrojka és tulajdonáthelyezés*. Budapest, 2003. 11–51. (Ruszisztikai Könyvek XII.)
- Sz. Bíró 2007 = Sz. Bíró Zoltán: Volt egyszer egy Szovjetunió. *Élet és Irodalom* LI. (1. szám. 2007. január. 5.) <https://www.es.hu/cikk/2007-01-07/sz-biro-zoltan/volt-egyszer-egy-szovjetunio.html> (Letöltve: 2019. december 10.)
- Sz. Bíró 2018 = Sz. Bíró Zoltán: Miért és miként bomlott fel a Szovjetunió? *Világtörténet* 8. (40.) (2018), 567–588.
- Szentesi 1988 = Szentesi György: Az atomfegyverek két csoportjának felszámolását előíró szovjet–amerikai szerződés létrejöttéről és jelentőségéről. *Külpolitika* 15. (1988:1), 3–27.
- Tabajdi 1988 = Tabajdi Csaba: Az új szovjet külpolitikai koncepció (1985–1987). *Külpolitika* 15. (1988:1), 51–65.
- Wilson-Smith 2017 = Wilson-Smith, Anthony: Why Putin Wins. <https://ipolitics.ca/2017/04/14/why-putin-wins/> (Letöltve: 2019. november 27.)